

TARİHÇİ GÖZÜYLE ORHUN KİTABELERİ

*Ekrem MEMİŞ**

Özet

Bilindiği üzere Orhun Kitabeleri, II. Göktürk Devleti'ni idare eden Bilge Kağan, Kardeşi Kültigin ve tecrübeli vezir Bilge Tonyukuk adına diktirilmiş ebedi taş anıtlardır.

Orhun Kitabeleri bir bütün olarak Göktürk tarihini gözler önüne sermenin yanı sıra, hem yaşayan o günkü Türk ulusuna, hem de gelecek kuşaklara verilmiş önemli mesajlarla doludur. Gerçekten, bu kitabelerde kağanlık makamında oturan kişilerin özellikleri, kağan-halk ilişkileri, milli birlik ve beraberlik ruhunun önemi, gelenek ve göreneklere bağlılık, devletin halka halkın da devlete karşı yerine getirmesi gereken yükümlülükler, aklın ve bilginin önemi, sosyal devlet, ekonomik meselelerin nasıl çözülmesi gerektiği, milli ülkü, tek tanrı inancı, Türklerde dünya hakimiyeti fikri gibi önemli konular üzerinde durulmaktadır.

Muhtevası hakkında ana hatlarıyla bilgi aktarmaya çalıştığımız Orhun Kitabeleri, Türk alfabesi ile yazılmış en eski kaynaklar arasında gösterilmektedir.

8. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan ve Göktürk tarihini bir bütün halinde gözler önüne seren Orhun Kitabelerinin, Türk milletine bırakılmış en eski siyasi vasiyetnameler olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Anahtar Sözcükler: Orhun Kitabeleri, Göktürkler, Devlet Anlayışı.

Değerli Dinleyenlerim,

Bilindiği üzere Orhun Kitabeleri, II. Göktürk Devleti'ni idare eden Bilge Kağan, kardeşi Kültigin ve üç kağana vezirlik etmiş olan tecrübeli devlet adamı Bilge Tonyukuk adına diktirilmiş yazılı taş anıtlardır.

Orhun Kitabeleri, bugünkü Moğolistan'da, Baykal Gölü'nün güneyinde, Orhun nehri vadisinde, Koşa Saydam Gölü yakınlarındadır. Bu bölgede yalnız sözünü ettiğimiz anıtlar değil, daha başka birçok değerli kalıntılar bulunmuştur. Bunlar arasında yüzlerce heykel, Balbal¹, şehir harabeleri, taş yollar, su kanalları, taş temeller, koç ve kaplumbağa heykelleri vardır.²

Orhun Kitabeleri'nin keşfedilmesinden bugüne gelinceye kadar yerli ve yabancı birçok bilim adamı, bu kitabeler üzerine yüzlerce çalışma gerçekleştirmişlerdir.³ Bu çalışmaların önemli bir kısmı, söz konusu kitabeleri, dil yönünden ele almaktadır. Biz, bugün, burada Orhun Kitabelerini, bir tarihçinin gözüyle değerlendirmeye çalışacağız.

Değerli Konuklar,

Tarihimizde özel vasiyetname bırakan devlet adamları çoktur. Fakat, siyasi vasiyetname bırakanlar pek azdır. Siyasi vasiyetnamelerin en çarpıcı örneğini Orhun Kitabeleri'nde görmekteyiz.

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Afyonkarahisar-Türkiye, ememis@aku.edu.tr.

¹ Ölen kişinin hayattaki başarılarını, kahramanlığını göstermek üzere, öldürdüğü kişilerin kaba heykelleri, temsili olarak mezarın etrafına dikilir. Bu taşlara Balbal ismi verilir. Balballar, temsil ettikleri kişiyi cezalandırmak düşüncesiyle dikildiği gibi, balbal dikilen kişinin, öteki dünyada, onu öldüren alp kişiye hizmet edeceği inancı ile dikilmektedir.

² Ekrem Memiş, Türk Kültür Tarihi 4. Baskı Konya 2008, s.57.

³ Bu çalışmaların kimler tarafından gerçekleştirildiği hakkında geniş bilgi edinmek için aşağıdaki Türkçe eserlerin Giriş kısmına bakılabilir:

Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, TTK Yayını, Ankara 1986, s.18-21; Talat Tekin, Orhon Yazıtları, TDK Yayını, Ankara 1988, s.V-XI. ; Ali Öztürk, Ötüken Türk Kitabeleri, İstanbul 1973, s.11-22.; Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, M.E.B Yayını, 1000 Temel Eser Serisi No.32, İstanbul 1970.; Cengiz Alyılmaz, Orhun Yazıtları'nın Bugünkü Durumu, Ankara 2005.

Orhun Kitabeleri'nin muhtevasına geçmeden önce, Göktürk tarihini ana hatlarıyla hatırlatmakta fayda görüyoruz.

6. yüzyıl ortalarından 7. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde, Göktürk İmparatorluğu'nun toprakları Mançurya'dan başlayıp ta İran'a kadar uzanıyordu. Türk boyları güçlü hakanların buyruğunda birleşmiş, Batı Kağanlığı Doğu Kağanlığına tâbi olmuş, bir merkezden idare edilen Türkler Asya'nın hakimi durumuna gelmişlerdi. Fakat daha sonra, imparatorluğu teşkil eden kavimler arasındaki çekişme, Türk beyleri arasındaki dayanışmanın bozulması, Çinin entrikaları ve özellikle güçlü kağanların artık başa gelmemesi, imparatorluğun çökmesine yol açtı. Türk illeri işgal, Türk boyları esir edildi. Fakat bu esaret uzun sürmedi. İleriş Kağan(Kutluk Kağan), dağılan milleti topladı ve Çine karşı isyan etti. Verilen mücadeleyi başarılı bir sonuca ulaştırarak, 680-682 yıllarında devleti yeniden kurdu.

İleriş Kağan öldüğü zaman, oğulları Bilge ve Kültigin henüz çocuk yaşta idiler. Bu nedenle, töre gereğince, İltetiş Kağan'ın yerine kardeşi Kapagan Kağan geçti. Kapagan Kağan zamanında, devlet eski gücüne ulaştı.

Kapagan Kağan'ın bir suikaste⁴ kurban gitmesinden sonra, küçük çaplı bir taht mücadelesi⁵ yaşandıysa da, sonunda İleriş'in büyük oğlu Bilge Kağan tahta oturdu. Genç Kağan, kardeşi Kültigin ve ihtiyar vezir Bilge Tonyukuk'un yardımları ile devleti daha da kuvvetlendirdi. Onun zamanında "**Türk Birliği**" tam olarak bir kere daha sağlandı. Bilge Kağan devrinde de Türk devleti eşsiz bir kudret haline geldi.

Kültigin 731'de, ağabeyi Bilge Kağan da 734'de öldüler.* Kültigin öldükten bir yıl sonra, yani 732 yılında Bilge Kağan, kardeşi için ebedi taş yontturdu, başka bir deyişle, bir anıt dikirdi. Bu taştaki yazılar, Bilge Kağan tarafından kaleme alınmıştır. Bilge Kağan bu kitabede kardeşinin yüceliğini, kahramanlığını, Türk devleti için yaptığı unutulmaz hizmetleri dile getirir. Kendi ölümünden sonra oğlu tarafından dikilen anıtta yine Bilge Kağan konuşmaktadır. Onun sağlığında söyledikleri, Türk milletine vasiyetname olsun diye ebedi taşla nakşedilmiştir. Her iki taşta benzer cümleler vardır, hatta birbirinin aynı olan cümleler vardır. Çünkü Bilge Kağan, unutulmaması gereken olayları ve kendisinden sonra tutulacak olan yolu ısrarla belirtmek istemiştir.

Bilge Kağan ve Kültigin anıtlarından başka, aynı yerde üçüncü bir anıt daha vardır ki, bu anıt, devletin kuruluşundan itibaren büyük hizmetlerde bulunmuş olan vezir Bilge Tonyukuk'a aittir. Bu anıtı, Bilge Tonyukuk, daha sağlığında, 720-725 yılları arasında kendisi yaptırmıştı. Bilge Tonyukuk, anıtının üzerine kazdırmış olduğu kitabesinde, İleriş Kağan'la birlikte devleti nasıl kurduklarını, Kapagan Kağan ve Bilge Kağan zamanlarında Türk birliğini sağlayabilmek için ne çetin mücadeleler verdiklerini bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermektedir.⁶

Kitabeler hakkında vermiş olduğumuz bu ön bilgilerden sonra, şimdi de kitabelerin iç yapısı hakkında bilgi aktarmaya çalışalım.

Orhun Kitabeleri, hayli yüklü olan iç yapıları ile, o günkü Türk toplumunu, çeşitli açılardan bugünkü kuşaklara tanıtmaktadırlar. Özellikle kağanlık makamında oturanların takip ettikleri millî politika, bugünkü nesillere ışık tutacak güçte işlenmiştir.

⁴ Kapagan Kağan, bir Türk boyu olan Bayırkular tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüş, kellesi kesilerek Çin Kağanına gönderilmiştir. Bu durum, Türk boyları arasındaki düşmanlığın zaman zaman normal limitlerin üzerine çıktığını göstermektedir. Bu konuda bilgi edinmek için bkz: İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 6. Baskı, İstanbul 1989, s.115.

⁵ Bu mücadele Kapagan Kağan'ın oğlu İnel(Bögü) Kağan ile İleriş'in çocukları Bilge ve Kültigin arasında yaşanmış, ancak tecrübeli devlet adamı Bilge Tonyukuk'un Bilge Kağandan yana ağırlığını koymasıyla, Göktürk tahtına Bilge Kağan oturmuştur.

* Bilge Kağan'ın ölümünden on yıl sonra, 744 yılında, II. Göktürk Devleti, Basmiller, Karluklar ve Uygurlar'ın oluşturduğu ittifak tarafından yıkılacaktır.

⁶ E. Memiş, Eskiçağda Türkler, 2. Baskı, Konya 2005, s.149.

Memleketin ve milletin birçok meselelerini, uzak-yakın tehlikeleri, milli bütünlüğü sarsacak hatalı davranışları, içten gelen bir samimiyetle ve çoğu zaman üzüntüyle dile getiren Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk, hazırladıkları kitabelerde, millet olmanın felsefesini yapmışlardır.

Devrine göre çok ileri düşünceleri bu kitabelerde dile getiren alp kişiler, kendi isteklerinden hiç bahsetmedikleri gibi, toplumun meselelerini de kendi öz dertleri şeklinde ifade etmişlerdir. Gerçekten, bu kitabelerde anlatılan olaylarda kişisel kaygılardan hiçbir iz yoktur. Kişisel kaygılara düşenler çok acı bir dille yerilmekte, kınanmaktadır.

Türk milletinin hayatını şekillendiren birçok acı ve tatlı hatıraları sebepleri ile dile getiren Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk o günkü Türk-Çin çekişmesinin temel gerekçelerini ortaya koyarlarken, Türk milletini bir bütün halinde tutmakta olan milli kültürün zayıflamasıyla, gelecekte doğacak tehlikenin büyüklüğünü, kendilerinden evvelki olaylara bakarak çok derinden duymuşlar ve bunu millete de duyurmaya çalışmışlardır. Özellikle **“bilgi”** üzerinde duran Bilge Tonyukuk ve Bilge Kağan, Türk milletini her an için **“bilgi”** öğrenmeye, her işte **bilgi** ile hareket etmeye çağırılmaktadırlar. Çünkü bilgili kağanlar ve bilgili buyruk beyler, bu bilgileriyle, topluma rahat bir hayat sağladıkları halde, bilgisiz olanlar hata etmişler, yanılmışlar, kağanlarını dinlememişlerdir. Hattâ Çin imparatorunun ülkesine gidenler, Çin âdet ve geleneklerini benimseyerek Çin töresince yaşayanlar da olmuş, kağanlara karşı hata işleyen, yani isyan eden boylar çıkmış, fakat hatalarını kendi hayatlarıyla ödemişlerdir.

İşte bu yüzden ki, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk'un esas itibarıyla üzerinde durdukları meseleler şunlardır:

- 1- Türk milletinin yıkılışına sebep olabilecek olay ve davranışlar neler olabilir?
- 2- Türk milletinin ülkü birliğini korumak ve geliştirmek için neler yapılmalıdır?
- 3- Milletin güçlü olmasında buyruk kişilere ve daha sonra fertlere ne gibi görevler düşmektedir?
- 4- Toplum yapısında inancın yeri nedir ve topluma ne kazandırır?

Görülüyor ki bu kitabeler, sadece kuru bir biyografi veya faaliyetleri sıralayan bir söz yığını değildir. Tam tersine, olaylar sebep ve sonuç ilişkileri içerisinde yorumlanmakta ve gelecek kuşakların bunlardan ders alması istenmektedir. Bu durumlarıyla kitabeler eğitici bir özellik de taşımaktadırlar.⁷

Bu eğitici özellik, kitabelerin içyapısında önemli bir tema olarak yer almaktadır. Türk toplumunda görülen sarsıntılar dile getirilirken, Bilge Tonyukuk'un ve Yollug Tigin'in⁸ ifadelerinde hitabe niteliği kazanmakta, toplumlara telkinde bulunacak güce erişmektedir.

Kitabelerin telkin gücüne sahip olması, düşünülerek kazandırılan bir özelliktir. Bilge Tonyukuk ve Yollug Tigin, gelecek nesillere ve buyruk kişilere sorumluluklarının neler olduğunu hatırlatmaktadırlar. Kitabelerde görülen bu eğitici özelliğin yanı sıra, toplumlara tesir edebilme amacı da ön plâna çıkmaktadır.

“Tanrı gibi gökte doğmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamıyla dinle. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki Şadapıt Beyleri, kuzeydeki Tarkan Buyruk Beyleri, Otuz Tatar..... Dokuz Oğuz Beyleri, milleti, bu sözümü iyice işit, sonuna kadar dinle.” (Bilge Kağan Kitabesi, Kuzey Yönü, Satır 1)

Bilge Kağan Kitabesi'nden aldığımız yukarıdaki cümleler gerçekten çok ilginçtir. Kuvvetli bir telkin gücüne sahip olan bu cümlelerde bütün bir millete hitabedilmekte, bilhassa söylenen sözler üzerinde anlayarak düşünülmesi ve söylenenlere değer verilmesi istenilmektedir. **“Bu sözümü iyice işit”** cümlesi ile uyarılmaya çalışılan millete, daha sonra, bu kitabelerin ne maksatla

⁷ E. Memiş, Türk Kültür Tarihi, 4. Baskı, Konya 2008, s.59.

⁸ Yollug Tigin, Bilge Kağan'ın akrabalarından olup, Bilge Kağan Kitabesini taşlara nakşeden kişi olarak bilinir.

kaleme alındığı da şöyle anlatılmaktadır: **“Türk beyleri, milleti bunu işitin! Türk milletini toplayıp il tutacağımı burada vurdum. Yanlıp öleceğini yine burada vurdum. Her ne sözüm varsa ebedi taşa vurdum. Ona bakarak bilin.”**(Bilge Kağan Kitabesi, Kuzey Yönü, Satır 8)

Yukarıdaki cümlelerde geçmişte yaşanan acı ve felaketli günlerin hatıraları dramatik bir dille ifade edilmeye çalışılmış, buyruk beylerin ve milletin sorumlulukları bir kez daha hatırlatılmıştır.

Beşeri hayatın düzenlenmesi ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek bir iktisadi faaliyetin geliştirilmesi, o günkü devlet idarecilerinin üzerinde durdukları önemli bir konudur.

Bugünkü demokratik düzen içinde, devletin önemli görevlerinden birisi olan, toplum ihtiyaçlarını devlet yoluyla ve devlet gücüyle temin etme esasını, Göktürkler'in devlet düzeninde kağanların vazife saydıklarını, bizzat Bilge Kağan'ın ifadelerinden anlıyoruz. Bilge Kağan, kardeşinin çalışmalarını anlatırken şöyle der: **“Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturdum. Küçük kardeşim Kültigin ile iki şad ile öle yite kazandım.”**(Bilge Kağan Kitabesi, Doğu Yönü, Satır 22).

Yukarıdaki pasajda, kağanlık makamında oturan Bilge'nin, Kültigin'in ve diğer iki devlet adamının, millet yararına, kendi rahatlarını feda ederek, toplumda istenilen refahı temin etmek için, aşırı derecede çalıştıkları anlatılmaktadır. 7. ve 8. yüzyıllarda halk toplulukları, diğer ülkelerin devlet düzenlerinde birçok insani haklardan mahrum olarak ve bazı zümrelerin yaşaması için bir nevi eşya muamelesi görürlerken, Göktürkler arasında halkın saadeti ve refahı için, kağanların kendi rahatlarını feda ederek, gece-gündüz çalıştıkları ifade edilmektedir. Hattâ sözlerine devam eden Bilge Kağan şöyle der:

“Ben kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet yaya olarak, çıplak olarak, öle yite geri geldi. Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çin'e doğru on iki defa ordu sevkettim.”

Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, ekonomik meseleler, Göktürk devlet idaresinde önemli bir yer işgal etmektedir. Bilge Kağan, bu meseleleri çözmek için giriştiği faaliyetleri şöyle anlatıyor: **“Tanrı buyurduğu için, devletim, kismetim varolduğu için ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım, fakir milleti zengin kıldım.”**(Bilge Kağan Kitabesi, Doğu Yönü, Satır 22).

Bilge Kağan'ın bu sözleri birkaç yönden tahlil edilebilir. Her şeyden önce, bu sözlerden anlaşılmalıdır ki, o zamanki devlet idarecileri ekonomik gelişmenin zorunluluğunu duymaktadırlar. Toplum hayatında gerekli düzeni sağlayabilmek için, toplumda birliği kuvvetlendirmek, topluma saadet dolu bir hayat temin edebilmek için, ekonomik kalkınmanın şart olduğu görülmektedir.

Hattâ o günün devlet idarecileri, fertlerin gideremediği ihtiyaçlarını devletin gidermesi gerektiğine inanmakta ve bunu bir görev kabul etmektedirler. Yoksulluğun, fakirliğin acısını, toplum üzerindeki yıkıcı etkisini Bilge Kağan çok derinden duymuştur. Kitabelerin tümü içerisinde, bu husustaki düşünceleri ve üzüntüleri yer yer ifade edilmektedir._

Kardeşinin ölümüne üzülen Bilge Kağan şöyle diyor: **“Kendim düşünceye daldım, zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için yaratılmış. Öyle düşünceye daldım.”**

“Kendim düşünceye daldım” sözü ile Bilge Kağan, hayatın felsefesini yapmakta, insan varlığının üzerinde iç murakabeye dalmakta ve böylece gerçek karşısında, insanoğlunun acizliğini sezerek, ebedi bir Tanrı'nın hayatı düzenlediğine inanmaktadır.

Türk kağanları, kağan olma ve milleti yönetme yetkisini de bu ebedi Tanrı'dan aldıklarını sık sık dile getirirler. Bilge Kağan, Türk milletinin illi(yurtlu) ve kağanlı olması için, babasına ve kendisine Tanrı'nın güç verdiğini ifade eder. Bu inanç, Türk milletine de yansımış, Türkler kendilerini dünyanın en üstün milleti olarak görmeye başlamışlardır. Orhun Kitabelerinde bu üstünlüğün âdeta sağlandığı ifade edilmektedir: **“Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak, Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzene sokuvermiş. Dört taraf hep düşman imiş, ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış. Başhya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş.”**

Dikkat edilirse, sınırsız bir başarı ve engel olunamayan bir üstünlüğün varlığı, bu cümlelerde yatmaktadır. Çevre kavimlere ve dünyaya hâkim olma ülküsünün, daha da derinlerden geldiği ve Türk toplumunun ruhunda eskiden beri yaşatıldığı, baş

Bütün ifadelerde, **il tutma, devlet düzenini kurma ve Türk milletinin varlığını devam ettirme ülküsü**, anlatılan olay ve davranışların temel sebebi olarak işlenmiştir.

Kitabelerde kağanların kişiliklerinden de sıkça söz edilmektedir. Gerçekten, kağanlardan bahsedilirken kağanlara karşı sergilenen davranış

“Bunca yere kadar yürüdüm, Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer, Ötüken ormanı imiş.”

Ancak hemen belirtelim ki, Türk toplumunun Ötüken’de oturması istenirken, sadece **“bu bölgede çadır kur da otur”** denilmiyor. **“Toprağa bağlan, yaşayışına toprağı kat”** tavsiyesinde bulunuluyor. Buradan da anlaşılıyor ki, yerleşik hayatın geliştirilmesi ve Türk milletinin dağınıklıktan kurtarılması amaçlanmaktadır. Hayatına toprak karışmış olan Türk toplumu, ziraat, sanayi ve ticaret faaliyetlerine dolaylı olarak girmiş olacaktır. Bu düzen ile hayatlarında yoksulluğun, açlığın, sefaletin ve dağınıklığın kalkması sağlanacak, Bilge Kağan’ın ifadesiyle: **“Türk budunu evine dönecek, dertsiz olacaktır.”**

Bilge Kağan’ın ekonomik meselelere şuurulu olarak eğildiğini, **“İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş. Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor”** sözlerinden de anlayabiliyoruz.

Bu ifadeler, ticaretin gerekliliğini ve bunun da belli bir yurt edinmekle mümkün olabileceğini belirtmektedir. Bu hususta Bilge Kağan, Türk milletinin takip edeceği ekonomik düzen için daha cesur ve daha da sert konuşmaktadır:

“Türk milleti öleceksin. Ötüken yerinde oturup kervan, kafilе gönderirsen, hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan, ebediyen il tutarak oturacaksın.”

Bu cümlelerde, Türk toplumuna gerekli gücü kazandırmak ve yaşama imkânlarını sağlamak için takip edilecek ekonomik politikanın esasları ortaya konmaktadır. **“Kervan ve kafilе göndermek”**, kişileri ticaret hayatına özendirilmekte, kazanç teminine teşvik etmektedir.

Kitabelerin bütünü içinde yer almamasına rağmen, Çin tarihindeki kayıtlara göre, Bilge Kağan ve diğer kağanlar devrinde, Çin’den çokça tarım aleti ve tohumluk tahıl satın alındığı ifade edilmektedir. Bu durum, Bilge Kağan’ın izlediği Ötüken’e yerleşme ve toprağa bağlanma politikasının bir neticesi olsa gerektir.

Orhun Kitabeleri’nin ısrarla üzerinde durduğu konulardan biri de, **milli ülkü** meselesidir. Doğ

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni idare edenleri de meşgul eden meselelerin başında ekonomik kalkınma ve bütün olumsuz gelişmelere rağmen üniter yapımızı koruma endişesi gelmektedir.

5- Bütün bunlar bir yana, Türk kağanları her konuda bilgi ile hareket etmenin önemine temas etmekte ve sadece devleti idare edenlerin değil, onlara akıl hocalığı yapanların da bilgili olmaları gerektiğini önemle vurgulamaktadırlar.

6- Demek oluyor ki Orhun Kitabelerini yazdıranlar, sadece o günün yaşayan Türk milletine değil, yüzyıllar sonra, dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayacak olan Türklere de seslenmiş, bizlere adeta siyasi bir vasiyetname bırakmışlardır.